

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת שמיני ויום השואה, תשס"ד
מספר 544מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

נדב ואביהוא - תאומים?

מרד גטו וארשה – התאבדות או קידוש השם?

יש הרואים במרד היהודים בגטו וארשה מעשה של התאבדות, ויש הרואים בו מעשה של קידוש השם. יש הרואים במרד זה מלחמה חסרת סיכוי שקירבה את מותם של המורדים והעמידה בסכנה את יהודי הגטו, ויש הרואים בו מלחמת מצווה - מצווה של פגיעה ונקמה בגרמנים ואי הליכה אלי מוות כצאן לטבח.

בין הקוראים הבולטים למרד מזוין ונקמה בגרמנים היה הרב מנחם זמבה, חסיד גור, חבר וועד הרבנים של וארשה, הארי שבחבורה, שנהרג ביום השלישי למרד, כאשר עבר ממחבוא אחד לשני. הראשון שפרסם דברים על עמדתו של הרב זמבה בעניין זה היה הלל זיידמן.¹ זיידמן מספר ביומנו על דיון שהתקיים בארכיון הקהילה בגטו, כמה חודשים לפני פרוץ המרד (14 לינואר 1943). בדיון השתתפו רבנים, פוליטיקאים ופילוסופים, ודובר בו על גירושם של יושבי הגטו - 'כצאן לטבח יובל'. וכך מצטט הלל זיידמן את דבריו של הרב מנחם זמבה באותו מעמד:

לא היינו צריכים ללכת בעצמנו אל ה'אומשלגפלאץ', היינו צריכים להתנגד, אבל השלינו את עצמנו בדמיונות שוא. עם חכם ונבון – ניטל ממנו שכלו. האמנו כל הזמן – אולי ושמא ואפשר... שגינו קשה... הייתה הפקחות אצלנו מרובה מן החכמה, והפקחות לא תמיד היא מידה מועילה... צריכים היו להבין מלכתחילה, שאותו רשע מבקש לעקור את הכול, ואנו צריכים היינו להשתמש בכל האמצעים ולהזעיק את העולם. ועכשיו אנו חייבים להתנגד, אסור לנו להסגיר את עצמנו בידי האויב.

בהמשך אמר עוד הרב זמבה:

יש דרכים שונות לקידוש השם. אילו הכריחו כיום את היהודים לשמד, ואפשר היה להינצל על ידי השתמדות כמו בספרד או בשעת גזרת תתנ"ו, היתה מיתתנו כשלעצמה – בחינת קידוש השם. הרמב"ם אומר אפילו שבשעה שיהודי נהרג משום שהוא יהודי, הרי זה בלבד – קידוש השם, והלכה כמותו. אך כיום הזה הדרך היחידה לקדש את השם היא התנגדות מזוינת בפועל.

את סיום הדיון מתאר הלל זיידמן כך: "הכול מקשיבים מתוך יראת הכבוד לדבריו של הרב הגאון. דומייה כבדה עוטפת את הנוכחים. הוויכוחים חדלו, אפסו חילוקי הדעות. הפסק נחרץ".

בהזדמנות אחרת, כפי שמעיד י"ל פיינגולד,² אמר רבי מנחם זמבה:

עיינתי בפרשת נקמה. נתקשיתי תמיד בענין זה של נקמה ונטירה, 'לא תעשה' מפורשת בתורה, ובמלחמת מצווה יש חובה בנקמה, מצווה: נקום... מאת המדינים? אלא שהדברים מוסברים ופשוטים בתכלית: נקמה אינה חוקה בלי טעם,

¹ הלל זיידמן, יומן גטו ווארשה, תש"ו עמ' 218 - 221. וראה י"ל פיינגולד, "סוכות תש"ג אצל הרב מנחם זמבה ז"ל" 'הצופה', י"ד תשרי תש"ז, עמ' 3.

² ראה הערה 1 שם.

גזרת המלך, אלא יש טעם לדבר: הנוקם...מוצא הוא בנקמה סיפוק שפל ומגונה, ולפיכך יש עברה בדבר. לעומת זאת, במלחמת מצווה אין הנקמה מכוונת למען הפרט אלא למען הכלל והיא נעשית מצווה כהלכתה. ולפיכך, כשאין אנו מתכוונים לעצמנו, כאשר אנו מתרחקים מפניות פרטיות, אנו נושאים תפילה למרום: 'אבינו מלכנו נקום נקמת דם עבדיך השפוך'! ומטעם זה רואה אני שלפי ההלכה מצווה במרד במיטב תכסיסי המלחמה, שהרי בנקמת הדם השפוך, לא ייתכן שיהא אדם מתכוון לעצמו, כי מה נקמה היא זו, אם ברור הדבר שעליו ליהרג תחילה, אבל קידוש השם יש כאן. מלחמת מצווה היא, ובמלחמה כזו מצווה בנקמה במסירות נפש, בקדושת הדעת והרצון – נקום!

היו עוד רבנים חרדים שקראו למאבק מזוין נגד הגרמנים. האדמו"ר מראדין, רבי שמואל שלמה ליינר הי"ד הזהיר את חסידיו שלא לנסוע לסוביבור כי הגרמנים משמידים את הנשלחים לשם. הוא קרא ליהודים להימלט ליערות, להתנגד לגרמנים בכוח, להרוס גשרים ולפוצץ רכבות. האדמו"ר היה מוכן לצאת אישית בראש חמישים איש על מנת להילחם בגרמנים, ואולם הוא לא הצליח לגייס קבוצה כזו של אנשים שיהיו מוכנים לצאת עמו ליערות. זיידמן מספר על הרב יצחק מאיר קאנאל, סגן הנשיא של אגודת הרבנים בפולין. הרב הוורשאי הישיש בן ה-82 שהיה אחד הפעילים הבולטים שבין רבני ווארשה, גילה כלפי הגרמנים התנגדות של יחיד. בדרכו ל'אומשלאגפלאץ' בחודש אוגוסט 1942 אמר לר' זישא פרידמן, אחד ממנהיגי אגודת ישראל: "אני לא אתן להסיע אותי מכאן; יבוא עלי מה שיבוא – אבל כאן, במקום, שאבוא לפחות לקבר ישראל". הוא נורה ונהרג לפנות ערב באותה כיכר. "כפי שהתברר אחר כך, גילה הרב הישיש התנגדות. הוא ניסה לחטוף את האקדח מן החייל הגרמני ששמר עליו... מובן, שנורה ונהרג בו במקום, אבל את מבוקשו השיג, לא נתן עצמו לגירוש ובא לקבר ישראל".³

הרב יוסף אלכסנדר זמלמן, אחד המנהיגים של צעירי אגודת ישראל, רבה של העיר פשייטש, הגיע כפליט לגטו ווארשה וסיפר לציבור על ההשמדות ההמוניות במחוזותיה השונים של פולין. הוא יצר קשר עם פרטיזנים פולניים כדי להשיג נשק, ודרש ונאם בפני תושבי הגטו והלהיבם למרד. הוא גם ביקר אצל רבנים ואדמו"רים ודרש מהם שיקראו למרד. את הנשק שרכש והבריח מסר הרב זמלמן לוועד ההתגוננות, ואף הציע תכנית שלמה כיצד למרוד. הוא ואחרים עמו הצטרפו לאחת הפלוגות של הלוחמים. בעת המרד יצאו מרחוב מילא 17, לאחר שהבית עלה בלהבות, ובדרכם נתקלו בגרמנים וזרקו עליהם רימונים ובקבוקי תבערה. מאז לא שמעו עליהם יותר;⁴

ר' בנימין מינץ, איש פועלי אגודת ישראל (שהייתה אז חלק מאגודת ישראל) שהיה פעיל ההצלה החשוב של אגודת ישראל וחבר בוועד ההצלה של היישוב בארץ ישראל ומיזמיו, הגיב בחריפות, זמן קצר לאחר המרד, על עמדתה הרשמית של תנועתו אגודת ישראל שהתעלמה מן המרד ומגבורת הלוחמים, בניגוד לכל המפלגות שראו במרד ביטוי לתגובה אקטיבית של היהודים נגד ההתעללות הנאצית.⁵ מינץ טען: "אנו שומעים את הקולות רואים את העינים המתחננות, את הידים המושטות, ושותקים. לכל היותר אנו גאים, אנו גאים על עמדם במרד, על מסירות הנפש ועל קידוש השם, ואנו שותקים".⁶ ר' בנימין מינץ שיבח והילל את המורדים על גבורתם העילאית. בתגובה לדבריו טען הרב משה בלוי, חבר הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל ויו"ר מרכז התנועה בארץ ישראל, כי המרד היה איבוד לדעת ואין זאת דרכם של שלומי אמוני ישראל. כך לשונו בדברים שכתב בח' אייר תש"ג:

רבים הם הנכשלים, ובלי תשומת לב הם נגררים אחרי הזרם, והם שרים אותה השירה של החפשים, אף על פי שבאמת פוגעים הם בזה בשרשים וגם ביסודות. נקח לדוגמא ענין אחד שאין כל מסוה של שיטה ושל מפלגה פרושה עליו באופן גלוי: המרד המזויין בוורשה. לא ידוע כמה מן האמת ישנה בשמועה זו, ומכל שכן שלא ידוע כמה מן התועלת ישנה בעובדה זו, אם היא נכונה, ומכל שכן שלא ידוע כמה מן התועלת ישנה בפרסומה ובהתפארות עליה, אבל דבר אחד ברור שמקור השמועה נובע מחוג השמאל הגמור, מפועלי ציון שמאל. העתונות הלאומית עשתה משמועה זו מטעמים, והרימה על נס את הגבורה ואת אומץ הלב של הלוחמים הבוחרים למות מות גיבורים, ומהם באים להשוואה עם מרד המכבים וכו'.

לאחר שהוא מטיל ספק בעצם קיומו של המרד, מפקפק בתועלת שיש בפרסום השמועה על גבורתם ואומץ לבם של הלוחמים, ומייחס את מקור השמועה וההתפארות לחוגי שמאל חילוניים, הוא מסביר מדוע מרד שכזה פסול ולא יצא מחוגי שלומי ישראל:

אבל דבר אחד ברור, שאם היה מרד שכזה – הוא לא יצא משלומי אמוני ישראל, והוא גרם, בלי ספק, גם בלי לקחת בחשבון את תוצאותיו, צער רב ויסורי נפש קשים לשלומי אמוני ישראל.

למרד, בתנאי מצב שכזה, שאין בו משום סכוי לנצחון, מסוגלים רק אנשים שהחיים נמאסו עליהם. אין לכתחילה אמנם שהמצב בפולין יש בו בכדי למאס את החיים... אבל, זה ברור שזהו אבוד לדעת... למות מות גיבורים רק בכדי למות מות גיבורים – אינו נעוץ באמונת ישראל, גם אם זה אינו מעמיד בסכנה את אחרים, ומכל שכן כשה עלול להעמיד

³ הלל זיידמן, יומן גטו ווארשה, עמ' 55-56.

⁴ שם, עמ' 186, 187, 257.

⁵ ראה: חיים שלם, "יחסה של אגודת ישראל למרד גטו ווארשה בעשור השנים לאחר הקמת המדינה", ילקוט מורשת, ניסן תשס"ג, גיליון ע"ה, עמ' 201-210.

⁶ ב' מינץ, "מרד גטו ווארשה", הדרך, גיליון ל"ד, 6.5.1943.

בסכנה חיי אחרים, שלחיי שעה יש אצלם ערך רב, ושלא יחדלו גם במצב הכי מיואש מלקוות לישועת ה', ... ושהיא עלולה לבוא כהרף עין.

לדעתו, מרד מזוין בגרמנים אין לו כל סיכוי וכמוהו כמעשה התאבדות של אנשים שמאסו בחייהם. מעשה זה לא רק שהוא מקרב את מותם של המורדים עצמם, אלא הוא אף מסכן חיי אחרים שמעריכים אפילו חיי שעה. הבחירה למות מות גיבורים אינה נובעת מאמונת ישראל אלא מאותם חוגים 'חופשים' אשר האמונה פגה מלבם.⁷ לדעתו, הגבורה הרצויה מול הנאצים היא גבורה עילאית נפשית המסוגלת להעריך את החיים ולעמוד בניסיונות. לגישה זו היו שותפים רבנים חרדים נוספים.⁸

היחס למרד - קידוש ה' או מעשה של התאבדות - נדון גם בתקופה שלאחר השואה. היו שהסתמכו גם על פרשנויות למעשי התאבדות שונים במקרא. הדוגמה הבולטת ביותר היא סיפור מותו של שאול המלך, עליו כותב הרד"ק בפירושו לשמו"א לא ד: :

'ויקח שאול את החרב ויפל עליה... ולא חטא שאול בהרגו את עצמו ואע"פ שכתוב 'אך את דמכם לנפשותיכם אדרוש', כלומר מידכם אדרוש אותו אם תהרגו עצמכם... אף על פי כן, לא חטא, לפי שהיה יודע שאול כי סופו היה למות במלחמה, כי כן אמר לו שמואל. ועוד, כי ראה כי מצאוהו המורים אנשים בקשת ולא היה יכול להמלט מידם, טוב היה שיהרגו הוא עצמו ולא יתעללו בו ערלים. וכן אמרו רז"ל: אך את דמכם לנפשותיכם אדרוש, יכול כשאול? ת"ל: 'אך'.

על פי דברי רד"ק, בזמן שאדם נמצא במצב שאינו יכול להימלט מידי שונאיו ויודע שבוודאי יהרגוהו, רשאי הוא לאבד את עצמו לדעת, ואין בכך עוון, וכפי שחז"ל מיעטו את מעשה שאול מדין מאבד עצמו לדעת. מכאן ניתן להסיק שיהודים שעמדו להישלח למוות כבשני האש כשהם נתונים לבוז, לעג והתעללות, בוודאי רשאים היו לצאת למלחמה במבקשי רעתם, אף שלא היה להם סיכוי לנצח אלא רק לשמור על כבוד האומה, ואין זה בגדר איבוד עצמי לדעת.⁹ גם מעשהו של שמשון יכול לשמש כדוגמה מקראית קרובה ביותר למצב היהודים בגטו. שמשון אשר עונה קשות בידי הפלשתים, נקם את נקמתו בהם כשמוטט את מקדש דגון על הפלשתים ועל עצמו (שופ' טז: כח-ל). הכתוב אינו מגנה אותו על כך, ואין גינוי למעשהו זה גם במדרשי חז"ל. מכאן ניתן להשליך על מרד גטו ווארשה: אם מעשה שמשון אינו בגדר איבוד עצמי לדעת, קל וחומר שמורדי הגטו אינם בגדר מתאבדים, שהרי לא פגעו בעצמם כמו ידיהם אלא נהרגו בידי הגרמנים במהלך מעשה המרד.

נגד הטענה שיש במרד משום זלזול בחיי שעה ברצוני לטעון דברים אלה: המשמעות של חיי שעה אינה הישרדות ביולוגית בלבד, אלא מאבק על קיום מתוך הכרת ערכם של החיים בזיקה יהודית או מוסרית. אף הביטוי 'קידוש החיים' רומז על חיים כמושג בעל תוכן של קדושה, ועל כן יהודים רבים לא היו מוכנים לשלם תמורת הישארותם החיים, אם המחיר היה בגידה במשמעות החיים וקדושתם. קידוש השם אינו רק הכרה בקדושת החיים אלא הוא אף קידושם בפועל, ועל כן יש להגן עליהם אפילו מתוך הסתכנות באבדנם. משמעות זו של קידוש החיים באה לידי ביטוי אף אצל יהודים שלא נטשו את יקיריהם בשעת סכנה, למרות שבמעשה זה קירבו את קצם. א. ברקוביץ נותן לכך ביטוי:¹⁰

מעולם לא הגשימה אם את אימהותה יותר מאשר אותה האם שלא הניחה לילדה להתייצב לבדו מול הברבריות הגרמנית בשיא תיעובה... וכמוהם היו אותם מורים בגטאות שצעדו את צעדיהם האחרונים עם הילדים שהופקדו בידיהם – הם חיו בכך את קדושתם ומעלתם של חיי אנוש כולם.

אותם רבנים ואדמו"רים, רועים רוחניים, שהייתה להם אפשרות לצאת מן הגטו ולהציל את עצמם, אך הם סירבו לנטוש את צאן מרעיתם, מילאו בכך את ייעודם לעודד ולחזק את בני קהילתם בעצם הימצאותם יחד עמם בשעות הקשות והנוראות. קשה להעלות על הדעת שמאן דהוא יראה באותם אנשים - הורים, אחים, מורים ורבנים - שהעדיפו להישאר עם יקיריהם, מתאבדים שהביאו על עצמם את מותם. כך יש לדון את אותם מורדים בגטו ווארשה, שביקשו לתת משמעות לחיי השעה שלהם. מבחינתם, כאשר הגנו על חייהם תוך פגיעה באלו שקמו עליהם להרגם, יש בדבר זה עצמו משום הגשמתו של ערך החיים ושמירה על כבוד האדם שנכרא בצלם א-לוהים.

⁷ ראה מ' בלוי, "לא להיגרר עם הזרם – עמדתנו למרד גטו ווארשה", ש"א שטוקהמר (עורך), **כתבי רבי משה בלוי**, ירושלים תשמ"ג, עמ' 240 - 241.

⁸ ראה **קונטרס ההרוגה עליך**, אסופת מאמרים על השמדת יהדות אירופה בשנות השואה ת"ש-תש"ה ועניני גלות וגאולה נלקט מספרי **נתיבות שלום**, לכ"ק מרן אדמו"ר מסלונים שליט"א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 23 - 24; ש. עלברג, "מרד הגטו בוורשה ורבי מנחם זמבה", **הפרדס**, לג (תשי"ט), חוברת ו עמ' 2 - 3, ועוד.

⁹ ראה: הרב יהודה גרשוני, "ברורי הלכות בענייני השואה", בתוך: **אמונה בשואה, עיון במשמעות היהודית-דתית של השואה**, ירושלים תש"ם, עמ' 19 - 21.

¹⁰ ראה: א' ברקוביץ, עמו אנכי בצרה, **קידוש החיים בגטאות ובמחנות ההשמדה**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 92-93.

לסיכום, דומה שיותר ממה שיש כאן ויכוח הלכתי ענייני, יש כאן ויכוח בשאלות פילוסופיות, מוסריות ורוחניות שמעורבים בו תפיסות אידאולוגיות שונות, ובמידה זו או אחרת יש לו השלכות על עמדות פוליטיות שונות.
הרב ד"ר יחזקאל ליכטנשטיין
המחלקה לתלמוד